

Tautosakos darbai 66, 2023, p. 106–120
ISSN 1392-2831 | eISSN 2783-6827
DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.23.66.06>

Angelai ir velniai tradiciniame lietuvių pasaulėvaizdyje: tarp bendrumų ir priešybių

SOLVEIGA ŠLAPIKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
solveiga.slapikiene@liti.lt
<https://orcid.org/0009-0003-5996-8024>

SANTRAUKA. Straipsnyje nagrinėju tradiciniame lietuvių pasaulėvaizdyje skirtingai vertinamų antgamtinių būtybių – angelų ir velnių – bendrumus ir priešybes. Remdamasi sakininės tautosakos kūrinių, apžvelgiu, kaip juose vaizduojami angelų ir velnių santykiai. Straipsnyje rūpi išsiaiškinti, kokios angelų ir velnių ypatybės tautosakoje atskleidžiamos, kai jie veikia tomis pačiomis aplinkybėmis. Daugiau dėmesio skiriu mitologinei bendros angelų ir velnių prigimties idėjai aptarti bei jų kaip žmonių palydovų veiklai pristatyti.

Iš tyrimo paaiškėja, kad tautosakoje angelų ir velnių bendrumas grįstas, visų pirma, jų pirmine angeliška prigimtimi, taip pat atliekamomis funkcijomis, kurios susijusios su veikla šalia žmogaus – lydėti pastarąjį visą jo gyvenimą bei po mirties gabenti jo sielą į anapasinį pasaulį. Vis dėlto angelų ir velnių veiksmų motyvacija skiriasi, nes jie paklūsta priešingoms pasaulį valdančioms jėgoms – Dievui arba Liuciferiui. Pasakojamojoje tautosakoje angelų ir velnių veikla didele dalimi yra susijusi su žmogumi, o jo siela tampa pagrindiniu tikslu, atspindinčiu svarbią lietuvių tradicinio pasaulėvaizdžio dalį – nenutrūkstamą kovą tarp dieviškųjų ir demoniškųjų jėgų.

RAKTAŽODŽIAI: angelai, velniai, tautosaka, tradicinis pasaulėvaizdis, krikščioniška mitologija.

Angels and Devils in the Traditional Lithuanian Worldview: Affinities and Oppositions

ABSTRACT. In the article, I examine the allegedly opposing supernatural beings of the traditional Lithuanian worldview – angels and devils. Primarily, I discuss the ways of depicting the relationship between angels and devils in the Lithuanian folk narratives. The article aims at establishing features of angels and devils revealed in folklore, when both of them perform their activities under similar circumstances. It focuses on mythical common origins of the angels and devils and their activities as human companions.

According to my study, the affinity of the angels and devils is based, first, on their common primeval angelic nature, and on the functions that they perform, including their

Received: 11/09/2023. **Accepted:** 05/12/2023

Copyright © Solveiga Šlapikienė, 2023. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

proximity to humans: following them in the course of their entire life and transporting their souls to another world after death. However, the actions of angels and devils respectively have different motivation, since they obey opposing forces that govern the world, namely, God or Lucifer. In folk narratives, activities of angels and devils are largely related to humans, and the human soul is their main goal; this reflects the important side of the traditional Lithuanian worldview – a constant battle between forces divine and demonic.

KEYWORDS: angels, devils, Lithuanian folklore, traditional worldview, Christian mythology.

ĮVADAS

Tradicinėje lietuvių tautosakoje¹ dažnai ieškoma seniausių laikus menančių mitologijos relikty, stengiamasi rekonstruoti ikikrikščioniškos religijos dėmenis, galiausiai – jos visumą. Tyrimų, kuriuose iškelti tokie tikslai ir uždaviniai, vertė lietuvių kultūrai bei istorijai yra neabejotina. Vis dėlto neretai greta egzistavęs ir krikščionybės paveiktas liaudies kultūros sluoksnius laikomas ne tokiu reikšmingu, būna paliekamas nuošalyje. Folkloristas Davidas Eltonas Gay, nagrinėdamas finougrų liaudies religijos (angl. *folk religion*) tyrimų kontekstą, atkreipė dėmesį, kad tai, kas kaupiama archyvuose, didele dalimi nulemia ir mokslo tyrimų bei straipsnių pobūdį, o pastarieji veikia galimas studijų temas bei aukštosiose mokyklose dėstomus dalykus (Gay 2006). Manytina, kad šios D. E. Gay pastabos tinkamos ir Lietuvos atveju.

Tarpukariu visoje Lietuvoje pradėta intensyviai rinkti tautosaką, ją kataloguoti. Sovietmečiu tautosaka buvo toliau sisteminama, bet jos rinkimą ir tyrimus varžė marksistinė ideologija. Dėl sovietinių ideologinių draudimų vengta fiksuoti religinio turinio tautosaką (Stundžienė 2012: 22), o „lietuvių liaudies kultūra bandyta aiškinti kaip perdėm prieštaraujantis katalikybės kanonams fenomenas ir tik kartais būdavo pripažįstamas tariamas katalikiško kulto ir liaudies papročių sinkretizmas“ (Mardosa 2012: 9).

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, religijos ir liaudiškojo pamaldumo tyrimų ėmė sparčiai daugėti, nors vis dar pastebima takoskyra *ikikrikščioniškas – krikščioniškas*. Čia svarbi D. E. Gay mintis, kad norint suprasti, kaip religiją suvokia pats tikintysis, krikščioniškus ir ikikrikščioniškus vaizdinius reikia tyrinėti kaip visumą (Gay 2006: 77). Abejotina, ar XIX a. antroje pusėje – XX a. pirmoje pusėje Lietuvos gyventojai aiškiai skyrė ikikrikščioniškosios ir krikščioniškosios kilmės kultūros elementus. Stengiantis suprasti, kaip pasaulį suvokė to meto žmonės, būtina pripažinti, kad krikščionybė buvo persmelkusi kasdienybę ir tapusi pasaulėžiūrinio pamatu: lietuvių valstiečių kultūra „XIX – XX a. pradžioje aiškiai rodo krikščioniško

.....
1 Tradicine lietuvių tautosaka vadinu kūrinius, užrašytus XIX a. antroje pusėje – XX a. pirmoje pusėje. Tyrimo chronologines ribas lėmė faktas, kad ankstesnių nei XIX a. antros pusės folklorinės medžiagos užrašymų beveik neturime. Kai kuriais atvejais tradicijos tąsa aptinkama sovietmečiu vykdytų ekspedicijų medžiagoje, todėl straipsnyje remiuosi ir ja.

sakralumo bruožus, nors nemažai yra išlikę pagonybės atgarsių. Tačiau viską dengia krikščionybė, nes ano meto kaimiečiai buvo nuoširdžiai tikintys katalikai“ (Usačiovaitė 1998: 63).

Straipsnyje siekiu atidžiau patyrinėti, kaip folkloro kūrinuose atskleidžiami angelų ir velnių santykiai. Galima konstatuoti, kad tikėjimas velnių egzistavimu ir angelų kaip dvasinių būtybių įsivaizdavimas XIX a. antroje pusėje – XX a. pirmoje pusėje tarp lietuvių buvo plačiai paplitęs. Tai matyti ir iš tautosakos. Iki šiol angelų ir velnių sąsajos mūsų kultūroje plačiau nenagrinėtos, tad šiame straipsnyje pateikiama analizė išplės lietuvių folkloro tyrimus.

Tikslui pasiekti išsikėliau šiuos uždavinius: apibūdinti angelų ir velnių bruožus, kai jie veikia vienas greta kito, pasigilinti į šių bruožų kilmę ir pasvarstyti, kokią vietą šios būtybės galėjo užimti tradiciniame lietuvių pasaulėvaizdyje. Remiuosi pasakomis–legendomis, stebuklinėmis pasakomis, etiologinėmis ir mitologinėmis sakmėmis, legendomis, tikėjimais. Tyrimą atlieku pasitelkdama analitinį aprašomąjį, istorinį lyginamąjį, interpretacinį metodus.

TYRIMŲ APŽVALGA

Lietuvių tautosakos ir mitologijos tyrimuose velnio vaizdinys analizuotas ne kartą ir įvairiais aspektais – tai vienas populiariausių lietuvių tautosakos personažų, jo reikšmingumą pagrindžia ir velniavardžių gausa (Jasiūnaitė 2018). Vis dėlto tyrimuose krikščioniškasis velnio vaizdavimo aspektas neretai lieka paribyje. Angelo vaizdinys lietuvių folkloristikoje dar menčiau tirtas.

Mūsų tyrimui išskirtinai svarbi tautosakininko ir mitologo Norberto Vėliaus monografija *Chtoniškas lietuvių mitologijos pasaulis. Folklorinio velnio analizė*: čia jis nagrinėjo lietuvių mitologijos chtoniškumą ir svarbiausią šio pasaulio atstovą – velnią (Vėlius 1987). Aptariant folklorinio velnio vaizdinį, dėmesys neretai krypsta ir į angelo figūrą, taigi monografijoje nagrinėjamos etiologinės sakmės apie velnių ir angelų atsiradimą, velnių ir angelų ryšį su mirusiaisiais, atkreiptas dėmesys į velniavardžius, sietinus su angelais. Ypač aktualus skyrius „Krikščioniškasis velnio vaizdinio antsluoksniš“: čia velnias aptariamas religinės lietuvių raštijos kontekste, stengiamasi išryškinti krikščioniškuosius tautosakinio velnio bruožus. Dera pažymėti, kad pastarąją problemą N. Vėlius apžvelgė tik fragmentiškai. Mokslininkui buvo svarbu atskirti ikikrikščioniškąsias velnio savybes nuo krikščioniškųjų, nors jis pripažino, kad „senieji vaizdiniai analizuojamuose kūrinuose kai kuriomis savo pozicijomis sutapo su krikščioniškaisiais“ (ten pat: 183). Vis dėlto pagrindiniais ir svarbiausiais velnio bruožais jis laikė ikikrikščioniškuosius. Kritinių pastabų dėl N. Vėliaus polinkio „menkinti krikščioniškąją velnio prasmę lietuvių folklore“ išsakė baltų kultūros tyrinėtoja Elvyra Usačiovaitė (2003: 404). Anot jos, kai

kurias krikščioniškasias folklorinio lietuvių velnio savybes N. Vėlius laikė esant ikikrikščioniškosios kilmės (ten pat). Panašių minčių yra išsakęs estų folkloristas Ūlo Valkas, lygindamas N. Vėliaus monografijoje (1987) pateiktą lietuvių folkloro medžiagą su estiškąja. Jis suabejojo N. Vėliaus išsakytą poziciją, kad velnias esąs iš esmės ikikrikščioniškai mitologijai priklausanti būtybė, tik nežymiai paveikta krikščionybės (Valk 2001: 16). Galima pripažinti, kad kritika turi pagrindo.

Religijotyryninko Gintaro Beresnevičiaus tekstuose angelų ir velnių sąveika aprašyta žmogaus mirties ir pomirtinės kelionės kontekste. Sąvokos *angelas* ir *velnias* yra įtrauktos į abu jo sudarytus religijotyros žodynus (Beresnevičius 2001, 2003). *Trumpame lietuvių ir prūsų religijos žodyne* autorius atkreipė dėmesį į greta miršančiojo patalo vykstančių angelų ir velnių grumtynių dėl vėlės siužetą ir teigė, kad „vėlę nusinešanti esybė, angelas ar velnias, gali būti įsivaizduojama ir kaip paukštis“ (Beresnevičius 2001: 51). Angelų ir velnių vaizdavimo paukščiais idėja taip pat pristatyta straipsnyje „Angelas turi nagus. Apie dievų pasiuntinį baltiškoje religinėje tradicijoje“ (Beresnevičius 1996). Šiųdviejų antgamtinių būtybių vaidmuo žmogui mirštant ir per pomirtinę jo sielos kelionę išsamiau nagrinėtas G. Beresnevičiaus veikale *Dausos. Pomirtinio gyvenimo samprata senojoje lietuvių pasaulėžiūroje* (Beresnevičius 1990).

Šiame straipsnyje tiriama problematika aptarta ir kalbininkų darbuose. Birutė Jasiūnaitė monografijose *Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje* (Jasiūnaitė 2010) bei *Lietuvių velniavardžiai* (Jasiūnaitė 2018) etnolingvistiniu aspektu analizavo frazeologinius junginius, apimančius įvairias mitinio pasaulio realijas ir velniavardžius, įžvalgas pagrindė įvairių tradicinės kultūros sričių duomenimis. Nors šiuose tekstuose pateikiami tik fragmentiški svarstymai apie angelų ir velnių sąveiką, siūloma vertingų įžvalgų apie velnią lietuvių etninėje kultūroje, skiriama dėmesio bažnytinei tradicijai ir jos įtakai liaudiškojo velnio vaizdiniai (ten pat: 91–92, 131, 139–140, 155–156). Taip pat aktualus Aušros Rimkutės–Ganusauskienės straipsnis apie religijos terminiją, jame kilmės, turinio ir formos atžvilgiais aptariami 1800–1882 m. išleistuose katekizmuose rasti angelų ir velnių pavadinimai (Rimkutė–Ganusauskienė 2014).

Nagrinėjamai temai svarbūs Lietuvos religinei dailei skirti menotyros darbai, kuriuose analizuojami siužetai, susiję su arkangelu Mykolu. Skaidrė Urbonienė daugiau dėmesio skyrė šio šventojo vaizdavimui kryždirbystėje, o Raimonda Norkutė – bažnytinėje dailėje. R. Norkutė daktaro disertacijoje teigė, kad XVI–XVIII a. „Šv. Mykolo atvaizduose dažniausiai parodomas triumfuojančio kovoje su blogiu, maištu arkangelo įvaizdis. Tai barokinės kompozicijos, kuriose Dievo pasiuntinys vaizduojamas kontraposto arba ryžtingai žengiančio ir pamynusio po kojomis šėtoną poza“ (2010: 72). Kaip vieną iš lietuvių liaudies skulptūrai būdingų trijų arkangelo Mykolo vaizdavimo siužetinių linijų S. Urbonienė išskyrė siužetą apie jo kovą

su piktąja dvasia – velniu (2015: 195). Galima apibendrinti, kad Lietuvos religinėje dailėje – tiek profesionaliojoje, tiek neprofesionaliojoje – nebūta tokios siužetų gausos kaip žodinėje tradicijoje. Vaizduojamajame mene buvo gana griežtai laikomasi krikščioniškosios ikonografijos, todėl nagrinėdami vaizdinę medžiagą įprastai susidursime ne su jos įvairove, o su ikonografinių tipų kartotėmis.

Matome, kad nagrinėjamų temų kaita Lietuvoje tiesiogiai siejasi su šalies nepriklausomybės atkūrimu, kai religiniai kultūros tyrimai įsiliejo į bendrą humanitarinių mokslų lauką. Sovietinės okupacijos metais krikščioniškąjį velnio vaizdinį aptarė tik N. Vėlius, o angelų vaizdinys to meto mokslo darbuose liko nenagrinėtas. XX a. pabaigoje buvo pradėtos tam tikrais rakursais tyrinėti su šiomis antgamtinėmis esybėmis sietinos temos (neatmetant krikščionybės įtakos).

Angelų ir velnių sąveika plačiai aptarta minėtojo folkloristo Ū. Valko darbuose. Reikia išskirti jo straipsnį „Angelai estų liaudies religijoje“ (Valk 1999), kuriame nagrinėjami puolusių angelų, angelų sargų, mirties angelų ir panašūs folkloriniai motyvai. Autorius apibendrindamas teigė:

Angelai labai dažnai vaizduojami kartu su demoniškėmis būtybėmis, o tai atspindi krikščionybei būdingą etinį dualizmą – opoziciją tarp gėrio ir blogio, dangaus ir pragaro jėgų. Tikėjimai apie angelus ir velnius yra susiję, jie sudaro harmoningą pasaulėvaizdį, vienas kitą palaiko, kuria ir atsveria, nors demoniškoji pusė tautosakoje reprezentuota geriau (ten pat: 234).

Galima apibendrinti, jog angelų ir velnių vaizdiniai domino įvairių sričių mokslininkus. Apžvelgtuose tiriamuosiuose darbuose orientuotasi arba į angelų, arba į velnių įvaizdžius, jų sąveiką. Atliktuose tyrimuose ryškėja angelų ir velnių sampratos kaita skirtinguose kraštuose. Itin svarbūs yra publikacijose pateikti konkrečių siužetų aprašai ir aptartos šių antgamtinių būtybių išvaizdos, būdo detalės, leidžiančios jas lyginti su lietuviškąja medžiaga.

Straipsnyje remiamasi tautosakininko Jono Balio 1936 m. paskelbtu *Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogu* (BILPK). Jo poskyryje „Religinio pobūdžio pasakos“ aprašyti keturi pasakų tipai, kalbantys apie angelų ir velnių ryšį: angelas ir velnias veikia greta vienas kito („Gero žmogaus ir nusidėjėlio mirtis“, BILPK 808); angelai virsta velniais („Sukaustytas nevidonas (Liucipierius)“, BILPK 803); keliuose siužetuose šie personažai gali užimti tokias pačias pozicijas, tik viename pasakos variante veikia velnias, o kitame – angelas („Kalvis atnaujintojas“, BILPK 753; „Bernas tarnauja už spriktus“, BILPK 762). Lietuvių sakmėms skirtoje katalogo dalyje vienas iš keturių etiologines sakmes pristatančių poskyrių pavadintas „Angelų ir velnių sutvėrimu“, o jame išskirti šie tipai: „Gerų ir blogų angelų (velnių) sutvėrimas“ (BILPK 3001) bei „Blogų angelų sukilimas prieš Dievą“ (BILPK 3002).

Po kiek daugiau nei 60 metų buvo išleistas Bronislavos Kerbelytės *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas* (KbLPTK). Šiame kataloge aprašyti straipsniui aktualūs keturi pasakų–legendų siužetų tipai, turintys tarptautinius atitikmenis²: „Nubaustas angelas“ (AT 795)³, „Velnias ir angelas ginčijasi dėl sielos“ (AT 808)⁴, „Angelas ir velnias gaudo sielą“ (AT 808A)⁵, „Nepanoręs nusilenkti angelas“ (AT 818*)⁶. Trečiajame B. Kerbelytės katalogo, skirto sakmėms, tome ypač aktualūs šie etiologinių, mitologinių sakmių ir legendų siužetai: angelų ir velnių sukūrimas (KbLPTK 3: 439), nusidėjusių angelų ištrėmimas iš dangaus (KbLPTK 3: 22, 59, 437), kiekvieną žmogų lydi angelas ir velnias (KbLPTK 3: 67, 446), mirštantis žmogus mato angelus ir velnius (KbLPTK 3: 81), velnias gieda ir virsta angelu (KbLPTK 3: 434).

Straipsnyje iškeltai problemai atskleisti ir iliustruoti pasitelkti rankraštiniai tautosakos tekstai, saugomi Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos archyve (LTR; LMD), ir folkloro rinktinėse (BsV; BsLP; BsJK; BsLPĮ; BsOPS; BILLS; DSPSO; B1ML; BIDŽ; LRš) paskelbti kūriniai.

ANGELŲ IR VELNIŲ PRIGIMTIS

Angelai ir velniai Katalikų bažnyčios mokyme ir tradicinėje lietuvių kultūroje atstovauja skirtingiems pasauliams: angelai – dangiškajai, dieviškajai, velniai – požeminei, pragaro erdvei. Lietuvių mitologijoje velnias yra chtoninė būtybė, turinti dievybės bruožų⁷. Lietuvoje įsigalėjus krikščionybei, jo vaizdinys sutapatintas su krikščioniškuoju šetonu. Angelai, atrodytų, yra tik krikščioniškai mitologijai priklausanti būtybė⁸. Vis dėlto Ū. Valkas atkreipė dėmesį, kad angelologijoje ir demonologijoje susilieja ikikrikščioniškųjų religijų ir krikščionybės vaizdiniai (Valk 1999: 219–220).

.....

- 2 Ankstesnį Aarne–Thompsono tarptautinį pasakų katalogą papildė vokiečių folkloristas Hansas-Jörgas Utheris (katalogas išleistas 2004, antroji atnaujinta laida – 2011 metais). Todėl nurodant tarptautinius siužetų atitikmenis bus vartojama santrumpa ATU, o B. Kerbelytės kataloge aprašytus lietuvių pasakų siužetus žymės santrumpa AT arba nuoroda į jos katalogą KbLPTK.
- 3 Atitinka tipą ATU 759D “The Punishment of the Angel”.
- 4 Atitinka tipą ATU 808 “The Devil and the Angel Fight for the Soul”.
- 5 Atitinka tipą ATU 808A “The Death of the Good and of the Bad Man”.
- 6 Atitinka tipą ATU 818* “The Devil Goes to Confession”.
- 7 N. Vėlius velnią laikė „vienu iš svarbiausiųjų dievų, mirusiųjų ir gyvulių globėju“ (1983: 51). Algirdas Julius Greimas jį siejo su karo dievu (2005: 422). G. Beresnevičius velnią laikė lietuvių dievu, globojusių gyvulius, mirusiųsius, požemius, požemių turtus, ir manė, kad „Dievas ir Velnias turi artimų požymių; galimas dalykas, už šių dievybių slypi kažkoks pirmapradis lietuvių dievas“ (2003: 124).
- 8 Angelų vaizdiniai žinomi judaizmui, krikščionybei, islamui, jais tikėta ir senovės Asirijoje, Babilonijoje, Persijoje ir Antikoje – graikų bei romėnų pasaulyje (Vorglimler 2003: 29). Kitose religijose į angelus panašios antgamtinės būtybės žmonėms padeda užmegzti ir palaikyti ryšį su dievais: pavyzdžiui, tradicinėje kinų religijoje tai esybė, vadinama *shen*, o japonų šintoizme – *kami* (ER 1: 283).

Folkloro kūriniuose angelai ir velniai gali veikti kartu, vienas greta kito. Svarstyta, kad tokio bendro veikimo priežastis – bendra jų prigimtis. Lietuvių etiologinėse sakmėse apie pasaulio ir jame esančių objektų, jų savybių kilmę taip pat vaizduojamas ir angelų sukūrimas bei puolusių angelų (velnių) atsiradimas. Šių antgamtinių būtybių sukūrimo istorijas sakmėse galime išskirti į dvi siužetų grupes: 1) angelus kūrė opozicinė Dievo ir Liuciferio pora, tik pastarasis nusižengė Dievo nurodymams ir buvo išstremtas iš rojaus su savo sukurtaisiais angelais, dėl to tapusiais puolusiais angelais (velniais); 2) Dievas sukūrė visus angelus, vienas iš jų, arkangelas Liuciferis, sukurstė angelų maištą, visi sukilėliai buvo išstremti iš rojaus ir tapo puolusiais angelais (velniais).

Plačiau aptarkime pirmąją teminę grupę. Sakmėse pasakojama, kad Liuciferis kūrė angelus paslapčiomis atkartodamas Dievo veiksmus (BsV: 378, nr. 1; BILLS nr. 1) arba jam leidus (DSPSO nr. 104; LTR 914/2/, 1161/7/). Pažymėtina, kad dalyje kūrinių, B. Kerbelytės kataloge priskirtų legendoms (KbLPTK 3: 439), sakoma, jog Liuciferio sukurti angelai niekuo nesiskyrė nuo Dievo kurtųjų: „Ponas Dievas eidams atranda ši [Liucių – S. Š.] nebe vieną, bet su daugybe tokių kaip ir jo aniuolų“ (BsLP 1: 25–26, nr. 2), Liucinas „priejo pri marės ir pamirkė pirštą bevardį ir lašino ant krašto marės. Kiek lašų lašėjo, tai tiek aniolų stojose del jo“ (DSPSO nr. 104). Ši sakmės versija savita, kadangi įprastai tekstuose, kuriuose pasakojama apie Dievo veiksmus kartojantį Liuciferį, pastarasis turi triksteriui būdingų savybių, o jo tvariniai pasižymi kokiomis nors ydomis. Kituose sakmės variantuose Liuciferio sukurti angelai yra prastesni negu Dievo: „Liucius susiieškojęs tuos du akminiukus, kai pagavęs skelti, tai prisiskėlęs tokią daugybę, bent devynius pulkus tų savo aniuolų. Bet jo buvę tokie negražūs, baisūs, juodi – tokie pat, kaip ir jis pats“ (BsJK: 293, nr. 650), „dievas ejo aniolus sutverti, tada, turėdamas rankoje savo skiltuvus su titnagu, kiek kartų užgavo į titnagą, tiek sykių stojosi kibirkštis. [...] kiek kibirkščių, tiek aniolų tapo. O kada velnis matė, kad teip dievas darė, ir jis pradėjo teip daryti, bet gyvais nepadarė“ (DSPSO nr. 45). Estams žinomose etiologinėse sakmėse teigiama, kad juodieji angelai atsirado iš kibirkščių, kilusių velniui daužant akmenis vienas į kitą. Jų skaičius netgi viršijo Dievo sukurtųjų angelų skaičių (Valk 2001: 61).

Antrajai išskirtai teminei grupei priklauso kūriniai, kuriuose teigiama, kad visus angelus sukūręs Dievas, tik dalis, sekdami Liuciferiu, maištavo, tad buvo išstremti:

[V]elniai pirma buvo aniuolais, bet kad jie vis prieš poną Dievą priešinos, audras vertė, tai ponas Dievs pakorojo – nustūmė į peklą. Jie tris dienas, tris naktis kai sniegs snigo iš dangaus (BsJK: 289, nr. 648).

Abiem teminėms grupėms priskirtuose kūriniuose angelai buvo išvyti iš dangaus dėl savo pačių ar savo kūrėjo Liuciferio nepaklusnumo Dievui. Didžiojoje da-

lyje etiologinių sakmių apie angelų ir velnių kilmę teigiama, kad tiek vieni, tiek kiti buvo sukurti kaip angelai. Tautosakoje perteikiama pirminės angeliškos kilmės idėja atitinka puolusių angelų sampratą, pasirodančią Katalikų Bažnyčios mokyme apie demonų kilmę: „Bažnyčia moko, kad iš pradžių tai [puolęs angelas – S. Š.] buvo Dievo sukurtas geras angelas. ‘Nors velnias ir kiti demonai buvo Dievo sukurti iš prigimties geri, tačiau jie patys pasidarė blogi’“ (KBK 391).

Vaizdinius apie velnių kilmę iš angelų atspindi žodžiai, kuriais vadinamos tokios kyla tik sukurtos būtybės. Etiologinėse sakmėse įprasta visus tik sutvertus būsimuosius velnius vadinti angelais. Pavyzdžiui, atkartodamas Dievo veiksmus „Liucius kaip pradės vilgyt pirštą in marias, kaip pradės krėst! Kiek tik lašų nog jo piršto krite, tai tiek aniuolų buvė“ (BsV: 378, nr. 1). Taip pat lietuvių tautosakoje velniai vadinti šiais su kilmė iš angelų sietiniais žodžiais: tarmine forma „aniuolas“ (Vėlius 1987: 17), „išmestais iš dangaus aniuolais“ (BsLP 2: 17, nr. 1), „prasikaltusiais aniolais“ (BsLP 2: 18, nr. 2) ir panašiai. Velniai angelais dažniau pavadinami etiologinėse sakmėse apie pasaulio pradžią – be abejonės, tai krikščioniškosios sampratos įtaka. XIX a. lietuviškuose katekizmuose gausu tokių velnio įvardijimų kaip *piktas angelas*, *piktas aniolas*, *kaltasis aniolas*, *aniolas pasipūtęs*, *sugriešijęs aniolas*, *prakeiktas aniolas* (Rimkutė–Ganauskienė 2014).

Krikščionybei būdinga dualistine pasaulėžiūra grindžiama ir angelų bei velnių priešprieša. Verta atkreipti dėmesį į spalvas, siejamas su angelais ar velniais: Dievui artimi angelai regimi su baltais drabužiais, o velniai siejami su juodumu. Štai keli pavyzdžiai, kaip galima nusakyti angelų baltumą: „atėjo pulkas baltuose rūbuose [...]. Tai šitie aniuolai“ (BsLPI 3: 219–223, nr. 99), „aniuolas [...] šviesiuos kaip sniegas rūbuos“ (BsOPS: 285–288, nr. 183), angelas pasirodė kaip „aukšta šviesi būtybė, dangiškais rūbais apsivilkusi“ (LTR 368/57/), „angelų [...] drabužiai balti“ (BIML nr. 545). Pasak B. Jasiūnaitės, velnio juodumas, atsižvelgiant į jo bendrąją išvaizdą, apdarus ar atskirų kūno dalių spalvą, nurodomas tokiais įvardijimais: *juodasis*, *juodžius*, *juodžiukas*, *juodukas*, *juočkiukas*, *juodskis*, *pajuodėlis*, *juodkėlnis*, *juodasis ponas*, *vokietis juoda sėmėga*, *juodragis* (Jasiūnaitė 2018: 72, 86). Autorė lietuvių folklore neaptinka įvardijimo *juodas angelas*, tačiau kitų tautų kalbose tokio esama – pavyzdžiui, estų *must ingel* (angl. *black angel*; Valk 2001: 52).

Antgamtinių būtybių baltumas ar juodumas, šviesumas ar tamsumas – tai tarpkultūrinio mastu įsitvirtinusi spalvinė dichotomija tarp gėrio ir blogio. Svetlana Ryžakova, analizuodama šventumo sampratą latvių liaudies tautosakoje ir pasaulėžiūroje, atkreipė dėmesį į grožio reikšmę: „Išorinis fizinis reiškinių grožis, kurie vaizduojami kaip šventi ir geri – būdingas latvių grožio suvokimui; blogis latvių tautosakoje niekada nebūna vaizduojamas gražiai“ (Ryžakova 2012: 212). Tą patį aptinkame ir lietuvių tautosakoje, kurioje angelai rodosi spindintys, šviesūs, dailūs, o velniai tuose pačiuose siužetuose – tamsūs, pajuodę, atstumiančios išvaizdos.

Remiantis tikėjimu, kad pasaulio pradžioje buvo sukurti angelai ir dalis jų tapo puolusiais angelais, darosi įdomus atidesnio žvilgsnio vertas motyvas, kad velnių esybėse išlikusi angeliškoji prigimtis. Toks tikėjimas atsiskleidžia lietuvių legendose, kuriose velniai susigražina pirminį – angelišką – pavidalą (KbLPTK 3: 434). Siužetas toks: žmogus pagavo velnią, užmetęs jam ant kaklo rožančių klausė, kaip angelai danguje gieda, reikalavo pagiedoti (BIDŽ nr. 68). Vis dėlto velniui, kaip nusikaltusiam Dievui ir iš dangaus išstremtam angelui, tai įvykdyti buvo ypač sudėtinga: jis priešinosi, bandė giedoti, bet ne iš karto pavyko, giedodamas taip sukaito, kad net namas įšilo, „drebančiu balsu pradėjo giedot“ (BILLS nr. 670). Folkloro tekstuose apie velnius, priverstus giedoti angeliškai, akcentuojama ypatinga, nežemiška tokios giesmės galia: velnias begiedodamas persimainė į angelą – kuo daugiau giedojo, tuo gražesnis, baltesnis darėsi (LRš nr. 109; BIDŽ nr. 68). Žmogui buvo sunku klausytis tokios angeliškos giesmės, jis prarado sąmonę, o „prabudęs išvydo savo svetį baltą kaip sniegą. Žvakės žiba aplink jį, o jis pats klūpi ir meldžiasi. Išvydęs, jog žmogus atsigavo, tarė jam: – Mat dievas mano balsą užgirdo. Susimylėjo ant manęs. Priima atgal į dangų, iš kurio buvau išmestas“ (LRš nr. 109).

Galima daryti prielaidą, kad aptartieji kūriniai yra vėlyvos kilmės ir juos smarkiai paveikusi bažnytinė raštija⁹. Ne tik legendose, bet ir mitologinėse sakmėse vienas iš būdų išgąsdinti velnius ar priversti juos bėgti yra užgiedoti šventą giesmę ar užgroti jos melodiją. N. Vėlius rašė, jog krikščionybei veikiant susiformavo tikėjimai bei tautosakos kūriniai, kuriuose sakoma, kad „velnias bijo krikščionių dievo vardo, maldų, šventų giesmių, krikščionių religijoje vartojamų visų regalijų (rožančiaus, škaplierių, maldaknygės, žvakės, šventinto vandens, kreidos, kryžiaus), kad velnią su tomis priemonėmis galima net sunaikinti“ (Vėlius 1987: 250). Aptartose legendose, kuriose velnias persimaino į angelą, neįvyksta fizinis absoliutus jo sunaikinimas – sunaikinamas tik velniškasis būtybės pradas. Grįžtant prie giedojimo, giedant šlovinti Dievą yra viena iš pagrindinių angelų veiklų, ir šiuo atveju, žvelgiant iš krikščioniškosios perspektyvos, velnio giedojimas tampa savotiška atgaila, suteikiančia galimybę atsikratyti vidinio blogio¹⁰.

Ankstesniuose pavyzdžiuose, kuriuose velniai atvirsta į angelus, šis virsmo procesas prasideda ne jų valia, o štai pasakoje–legendoje „Nepanorėjęs nusilenkti angelas“ (AT 818) velnias atlieka sunkią atgailą savo noru: „Velnias nori tapti angelu, atlieka atgailą: stovi bokšte ant vienos kojos / kabo, įsitvėręs kryžiaus / stovi šalia kelio ir nieko nekalba. Jis pabąla. [...] Velnias atsisako dėkoti / nusilenkti Dievui –

9 Viduramžių Europoje žinotas panašus siužetas, krikščionių dvasininkų naudotas per pamokslus kaip vaizdingas pavyzdys (*exempla*): šventasis verčia velnią (demoną) giedoti taip, kaip kadaise giedojo danguje (TbIE 1614).

10 Dainavimas arba giedojimas gali būti suvokiamas kaip šventas veiksmas – apie tai rašyta S. Ryžakovo straipsnyje (2012: 227–231).

jis vėl pajuoduoja“ (KbLPTK 2: 43; taip pat žr. ATU 818*). Galima apibendrinti, kad savanoriškas velnių atgailavimas galiausiai nutrūksta, o priverstinė akistata su krikščioniškomis sakramentalijomis pasiekia atpalaiduojančią kulminaciją – velniai atgauna pirminį, angelišką, pavidalą.

Lietuvių autorių darbuose ne kartą aptartas folklorinis velnio kaip teisingumo vykdytojo, įkyriai persekiojančio tradicinių krikščioniškų normų pažeidėjus, vaizdinys (Jasiūnaitė 2018: 131). Tokie vaizdiniai būdingi ir krikščionybei (ER 13: 82). Kita vertus, ir dangiškieji angelai, vykdydami Dievo valią, gali pasirodyti negailestingi, tačiau ne nusidėjėliams, o ir iš pažiūros to visai nenusipelnusiems žmonėms (ER 1: 283).

Tradicinėje lietuvių kultūroje buvo žinomas velnių kaip puolusių angelų motyvas. Bendra angelų ir velnių kilmė lėmė kai kurias jų veiklos ypatybes: veikimą kartu ir vieniems greta kitų, atliekamų funkcijų pobūdį. Jos pristatomos kitoje straipsnio dalyje.

ANGELAI IR VELNIAI KAIP ŽMONIŲ PALYDOVAI

Šventajame Rašte angelai sargai yra antgamtinės būtybės: jos tarpininkauja „tarp transcendentinės šventos sferos ir žmogaus žemiškojo pasaulio, saugo žmones (Ps 34, 8; 91, 10–13) nuo kūdikystės (Mt 18, 10) ligi mirties (Lk 16, 22) ir juos užtaria (Job 33, 23–24; Zch 1, 12; Tob 12, 12)“ (Norkutė 2003: 180). Dar pirmųjų amžių krikščionių raštuose teigiama, kad kiekvienas žmogus šalia savęs turi du angelus – gerąjį ir blogąjį (Davidson 1971: 39; Langton 2014: 202); šis siužetas žinotas ir Viduramžių Europoje (TbIE 242). Pasak krikščioniškosios demonologijos, viena iš demonų (puolusių angelų) funkcijų yra gundyti gyvuosius nusidėti (Metford 2001: 59) ir jungtis prie puolusių angelų maišto prieš Dievą (KBK 414).

Angelų ir velnių kaip žmonių palydovų idėja, be abejonės, plačiai plito Lietuvoje. Tokio tikėjimo šaltiniai – krikščioniškos, katalikiškos raštijos vaizdiniai, valstiečius pasiekę per kunigus ir vienuolius; šiuos vaizdinius įtvirtinti padėjo visuomenei skirti leidiniai (maldaknygės, elementoriai, katekizmai), didelės reikšmės turėjo sakralusis menas. Pavyzdžiui, XVIII a. viduryje pasirodęs regulinių atgailos kanau-ninkų ordino kunigo ir pamokslininko Mykolo Olševskio veikalas *Broma atwerta ing wiecznasti* padarė didelę įtaką kaimiškų vietovių gyventojų pasaulėžiūrai – šiai auditorijai ir buvo skirtas kūrinys, tapęs populiariausia neliturgine XVIII–XIX a. lietuviškąja katalikiška knyga (Vaicekuskas 2004: 266). *Bromą* kaip pasirusimo mirčiai vadovėlį persmelkusi mintis, kad žmogų visą gyvenimą lydi ne tik angelas sargas, bet ir velnias: „Liuciferis prie kiekvieno žmogaus pastato velnią, kad vestų žmogų į pikta. Pvz., prie vieno yra pastatytas neskaistumo velnias, prie antro – apsirijimo, girtybės, ir t. t.“ (BAV: 210), „jei velnias ves į nuodėmę, atmink, jog tave regi Viešpats Dievas ir šventasis Angelas Sargas“ (BAV: 181).

Panašių tikėjimų gausu ir lietuvių folklore. Sakoma, kad geroji ir piktoji dvasia, tai yra angelas ir velnias, lydi žmogų visą jo gyvenimą – joks žmogus niekada nesąs vienas: „Pas kožną žmogų yr aniuolas sargas ir velnias“ (BsLP 2: 111, nr. 4), „Kiekvienas žmogus turįs prie savęs velnią ir aniuolą“ (BsV: 381, nr. 8). Aiškinta, kad ši nuolatinė palyda yra kreipinio „Jūs“ bei dvigubo žmogaus šešėlio priežastis: „nesidyvyk, kad „jūs“ sakiau, nes tie trys [žmogus, angelas, velnias] man po akių buvo“ (BsV: 381, nr. 11; taip pat žr. BILPK 3072; KBLPTK 3: 67), „Kai žmogus mato du šešėliu, tai vienas būna angelo, kitas velni[o]“ (LMD I 474/782/). Tikėjimas, kad žmogų lydi gerasis angelas ir demonas, fiksuojamas ir kitose Europos tautose (Valk 1999: 228; Murgoci A., Murgoci H. B. 1929).

Esminė angelų ir velnių priešpriešos priežastis susijusi su pagrindiniu antgamtinių būtybių, esančių greta žmonių, veiklos tikslu – kova dėl mirštančiojo sielos. Tautosakos kūriniuose aiškiai išsakomas tikėjimas, kad angelas žmogų saugo, o velnias skatina nusidėti. Teigiama, kad „Dievo angels ragina jį [žmogų – S. Š.] ant gero, apsergt nuo nelaimių ir traukia Dievopi, o velnias vilioja į griekus ir pasileidimą“ (BsV: 381, nr. 11), „Jeigu darai gerą darbą – užrašo aniolas, o jeigu blogą – užrašo pikta dvasia. Kada žmogus miršta, tai dekretas bus atneštas ant patalo, kur miršta“ (BIML nr. 1217). Angelai ir velniai kovoja vieni su kitais varžydamiesi dėl sielos, o šios pastangos turi įtakos pomirtinei žmogaus egzistencijai – vietai anapusybeje, į kurią siela bus palydėta.

Sakmėse, tikėjimuose ir pasakose laikomasi angelui prielankios pozicijos ir tikimasi jo pergalės. Žmogus gali pagelbėti angelui kovoti, sakydamas „angelo viršus“ (LMD I 203/36/) arba melddamasis – tikėta, kad „jei ausyje skambina, tai aniolas skambina: reik tada melstis už dūšią, nes aniolas su velniu už ją varžosi“ (BsJK: 339, nr. 5). Pasakose–legendose gali būti išraiškingai ir kartais net komiškai pateikiama angelų kovos su velniais situacija: velniai bandė nunešti labai nedoro žmogaus sielą, o angelas stengėsi jį išgelbėti, mėtydamas į velnius akmenis (LTR 873/171/). Arba, mirus ligoniui, dėl šiojo sielos ginčijosi angelas ir velnias: „Velnias atnešė knygą ir parodė angelui, kad tas žmogus yra nusidėjęs, tada aniuolas kad davė velniui per ausį ir velnias išlėkė, lėkdamas per slenksti koją išsisukęs, o aniuolas pasiėmęs sielą“ (LTR 1831/73/). Šie keli pavyzdžiai atskleidžia, koks svarbus žmogaus vaidmuo angelui ir velniui kovojant dėl sielos, kad meldžiantis, žegnojantis ar ištariant religinę frazę padedama angelui nugalėti. Angelų ir velnių buvimo greta žmogaus ženklas gali būti skambėjimas ausyse: jei skamba kairėje ausyje – tai velnias, o jei dešinėje – tai angelas (LMD I 203/35/).

Verta plačiau aptarti tikėjimus, su kuria žmogaus kūno puse siejamas angelas, o su kuria – velnias. Lietuvių tautosakoje angelai dažniausiai siejami su dešine kūno puse, o velniai – su kaire¹¹. Vienoje etiologinėje sakmėje paaiškinama:

11 Angelų ir velnių siejimas su atitinkamomis žmogaus kūno pusėmis taip pat žinomas rumunų, estų bei setų etninės grupės, gyvenančios Estijos teritorijoje, tautosakose (Murgoci A., Murgoci H. B. 1929: 144–145; Valk 1999: 229).

Ar nežinai, kad nei viens žmogus sav viens nevaikščioja? Vis yra trys, kurie čia eina: vidurij žmogus, prie jo dešinės šalies – Dievo angelas, prie kairės – šėtonas, kaip palydovai (BsV: 381, nr. 11).

Žmogui mirštant jų vieta pakinta – jie išvystami atitinkamai galvūgalyje arba kojūgalyje, ir tai iliustruoja tikėjimai: „Jei ligonis kliedėdamas mato prie lovos gale galvų angelą, o prie kojų velnią, tai numiręs eis į dangų, o jei atvirksčiai – į peklą“ (BIML nr. 316), „Ligonis mato prie savo patalo angelus ir velnius: jeigu žmogus gyveno teisingai, tai velniukai stovi prie kojų, o angelai prie galvos; jei neteisingai ir nedorai, tai velniukai stovi prie galvos, o angelai prie kojų“ (BIML nr. 317). Galvūgaliu ir kojūgaliu taip pat laikyti galimomis giltinės pasirodymo vietomis žmogui mirštant, tik pagal pasirodymo vietą buvo nustatoma ne tolesnė sielos kelionės kryptis – rojus ar pragaras, o tai, ar žmogus gyvens, ar mirs (LRŠ nr. 118; taip pat žr. ATU 332).

Pažymėtina, kad tarptautiniam pasakos „Gero ir blogo žmogaus mirtis“ tipui (ATU 808A) priklausančiuose kitų tautų kūriniuose miršančio žmogaus galvūgalyje ir kojūgalyje rodosi balti balandžiai ir krankliai, o sielą nusineša tie paukščiai, kurie laikosi galvūgalyje. Lietuvių tautosakoje paaiškinama, kad balandžių ir kranklių pavidalais prie miršančio žmogaus patalo kaip tik ir rodosi angelai ir velniai. Dar svarbu paminėti, kad tradicinėje lietuvių kultūroje tikėta, jog siela gali palikti kūną per galvą, tiksliau – per burną (Beresnevičius 2019: 462). Taip pat užfiksuotas retas tikėjimas, kad žmogaus siela iš kūno išlekia per kulną ir toliau keliauja „į dangų arba į peklą“ (BIML nr. 338). Taigi erdvė greta miršančiojo galvos ir kojų yra antgamtinių būtybių rodymosi vieta, pagal ją galima spręsti apie žmogaus galimybę išgyventi arba apie sielos pomirtinės kelionės kryptį. Galima apibendrinti, kad apskritai angelai ir velniai, kaip ir giltinė, buvo artimai siejami su mirties sfera, suvokiami kaip tarpininkai tarp gyvųjų ir mirusiųjų pasaulių.

Daugelyje pasaulio kultūrų dešinei žmogaus kūno pusei – rankai ar kojai – yra teikiama pirmenybė atliekant svarbius veiksmus, pavyzdžiui, religinius ritualus ar kitus įprastus socialinių santykių sąlygotus veiksmus, o kairė ranka ar koja lieka antraeilės (ER 8: 495). Svarbu pabrėžti, kad žmogaus kūno pusės lietuvių tradicinėje kultūroje irgi turėjo skirtingas mitines reikšmes, kairė kūno pusė buvo vertinama neigiamai (Valotkienė 2017: 117). Štai keletas pavyzdžių: „Seniau kas iš kairės rankos viską liuob dirbs, tokį vadino velnarankis“ (LKŽe: velnarankis), „Dešine ranka budavoja, kaire ardo“ (LKŽe: ranka), „Užžengė dangun, sėdi po dešinei rankai Dievo tėvo visogalinčio“ (LKŽe: ranka), „Sėdėjimas po dešinei ženklina nuteisinimą ir garbę“ (LKŽe: dešinė). N. Vėlius yra atkreipęs dėmesį, kad velnias kaip tipiška chtoniška mitinė būtybė įkūnija „kairiuosius daugelio priešpriešų (žemai – aukštai, požemis – dangus, vanduo – ugnis, kairė – dešinė, juodas – baltas, naktis – diena...) narius“ (1987: 277–278). Žmogaus gyvenimo ir mirties kontekste velnių

ir angelų susipriešinantis veikimas *kairėje – dešinėje, kojūgalyje – galvūgalyje* tarsi kalbėjo apie žmogaus sielos būklę, nusakė sielos padėtį blogio ir gėrio kovoje.

Apibendrinant lietuvių tautosakos siužetus, kuriuose angelai ir velniai veikia kaip žmonių palydovai, galima konstatuoti, kad žmogus yra centrinė angelų ir velnių kovos figūra, aplink jį sukasi visa šių antgamtinių būtybių veikla.

IŠVADOS

Straipsnyje atidžiau patyrinėti tradiciniai lietuvių sakytinės tautosakos kūriniai, kuriuose vaizduojami angelai ir velniai. Ši medžiaga atskleidė dvilypį santykį, siejantį minėtąsias antgamtines būtybes: viena vertus, jos akivaizdžiai priešiškos viena kitai, antra vertus, esama jų prigimtinio bendrumo.

Angeliška prigimtis, buvimas greta žmogaus visą jo gyvenimą bei veikla žmogui mirštant – tai angelus su velniais siejančios ypatybės, liudijamos tradicinės lietuvių žodinės kūrybos. Vis dėlto tautosakoje šių antgamtinių būtybių tarpusavio priešškumas akivaizdesnis, grindžiamas priklausymu skirtingoms pasaulį valdančioms jėgoms – Dievui arba Liuciferiui, skiriasi ir jų intencijos, mat angelas žmogų skatina elgtis dorai, o velnias – nusidėti.

Pabrėžtina, kad angelų ir velnių veiksmus lietuvių tautosakoje didžiąja dalimi grindžia jų siekis žmogui mirus pasiimti jo sielą ir taip pildyti dangaus arba pragaro gyventojų gretas. Taigi šios antgamtinės būtybės nuo gimimo lydi žmogų ir varžosi dėl jo sielos. Angelų kovos su velniais motyvas simbolizuoja dieviškųjų ir demoniškųjų jėgų kovą, o žmogus atsiduria šio vyksmo centre.

Straipsnyje aptarti tautosakos pavyzdžiai rodo, kad kūrinius, kuriuose vaizduojama angelų ir velnių veikla, paveikė krikščionybė ir, be abejo, jie papildyti lietuvių tradicinei kultūrai būdingais mitologiniais tikėjimais ir interpretacijomis. Šie tekstai buvo organiškai lietuvių sakytinės tautosakos dalis, ji liudija pasaulėvaizdį, jungiantį ikikrikščioniškus ir krikščioniškus vaizdinius.

ŠALTINIAI

- AT – Antti Aarne, Stith Thompson. *The Types of Folktale: A Classification and Bibliography*, Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen, translated and enlarged by Stith Thompson, Helsinki: Accademia Scientiarum Fennica, 1964.
- ATU – Hans-Jörg Uther. *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography 1: Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales and Realistic Tales, with an Introduction; 2: Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales; 3: Appendices, (FF Communications 284–286)*, Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2004.
- BAV – Mykolas Olševskis. *Broma atverta ing wiecznasti. Vartai, atverti į amžinybę*, vertėjas Edmundas Naujokaitis, Kaunas: Laetitia, 2015.

- BIDŽ – Jonas Balys. „Dvasios ir žmonės“, in: Jonas Balys, *Raštai 4*, parengė Rita Repšienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 15–90.
- BILLS – *Lietuvių liaudies sakmės 1*, parengė Jonas Balys, Kaunas, 1940.
- BILPK – Jonas Balys. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas, (Tautosakos darbai 2)*, Kaunas: Lietuvių tautosakos archyvas, 1936.
- BIML – Jonas Balys. „Mirtis ir laidotuvės. Lietuvių liaudies tradicijos“, in: Jonas Balys, *Raštai 5*, parengė Rita Repšienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 121–214.
- BsJK – *Juodoji knyga*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka 12*), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
- BsLP – *Lietuviškos pasakos 1*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka 5*), Vilnius: Vaga, 2001; *Lietuviškos pasakos 2*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka 6*), Vilnius: Vaga, 2003.
- BsLPĮ – *Lietuviškos pasakos įvairios 3*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka 3*), Vilnius: Vaga, 1997.
- BsOPS – *Ožkabių pasakos ir sakmės*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka 8*), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.
- BsV – *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka 8*), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- DSPSO – *Pasakos. Sakmės. Oracijos*, surinko Mečislovas Davainis-Silvestraitis, parengė Bronislava Kerbelytė, Klimas Viščinis, Vilnius: Vaga, 1973.
- ER – *The Encyclopedia of Religion 1*, editor in chief Mircea Eliade, New York: Macmillan, 1987; *The Encyclopedia of Religion 8*, editor in chief Mircea Eliade, New York: Macmillan, 1987; *The Encyclopedia of Religion 13*, editor in chief Mircea Eliade, New York: Macmillan, 1993.
- KBK – *Katalikų Bažnyčios kateizmas*, Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2015 (<https://kateizmas.lt/>).
- KbLPTK – Bronislava Kerbelytė. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas 2: Pasakos–legendos. Parabolės. Novelinės pasakos. Pasakos apie kvailų velnių. Buitinės pasakos. Melų pasakos. Formulinės pasakos. Pasakos be galo*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001; 3: *Etiologinės sakmės. Mitologinės sakmės. Padavimai. Legendos*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas 1–20*: elektroninė versija, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1941–2002 (www.lkz.lt).
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos tautosakos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos archyve.
- LRš – *Lietuvių rašytojų surinktos pasakos ir sakmės*, parengė Bronislava Kerbelytė, Vilnius: Vaga, 1981.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos archyvo rankraštynas.
- TbIE – Frederic C. Tubach. *Index Exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tales, (FF Communications 204)*, Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1969.

LITERATŪRA

- Beresnevičius Gintaras 1990. *Dausos. Pomirtinio gyvenimo samprata senojoje lietuvių pasaulėžiūroje*, Klaipėda: Taura.
- Beresnevičius Gintaras 1996. „Angelas turi nagus. Apie dievų pasiuntinį baltiškoje religinėje tradicijoje“, *Liaudies kultūra 6*, p. 6–7.
- Beresnevičius Gintaras 2001. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*, Vilnius: Aidai.
- Beresnevičius Gintaras 2003. *Religijotyros žodynas: Pagrindinės sąvokos*, Vilnius: Tyto alba.
- Beresnevičius Gintaras 2019. *Lietuvių religija ir mitologija*, Vilnius: Tyto alba.
- Davidson Gustav 1971. *Dictionary of Angels Including the Fallen Angels*, London: Free press.

- Gay David Elton 2006. "Christianity as a Problem in Folk Cultural Studies", *Tautosakos darbai* 31, p. 74–81.
- Greimas Algirdas Julius 2005. *Lietuvių mitologijos studijos*, Vilnius: Baltos lankos.
- Jasiūnaitė Birutė 2010. *Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Jasiūnaitė Birutė 2018. *Lietuvių vėlniavardžiai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Langton Edward 2014. *Essentials of Demonology. A Study of Jewish and Christian Doctrine, Its Origin and Development*, Eugene, Oregon: Wipf and Stock Publishers.
- Mardosa Jonas 2012. „Įvadas į religijos etnologiją, liaudies religiją ir liaudiškąjį pamaldumą: paradigimų ir tyrimo turinio klausimai“, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 12 (21), p. 9–29.
- Metford J. C. 2001. *Krikščionybė: Realijos ir legendos: enciklopedinis žodynas*, iš anglų kalbos vertė Rasa Maziliauskaitė, Vilnius: Alma littera.
- Murgoci Agnes, Murgoci Helen B. 1929. "The Devil in Roumanian Folklore", *Folklore* 40 (2), p. 134–167.
- Norkutė Raimonda 2003. „Viduklės bažnyčios Angelo Sargo paveikslas“, *LOGOS* 35, p. 177–186.
- Norkutė Raimonda 2010. *Angelių ikonografija Lietuvos bažnytinėje dailėje (XVI–XVIII a.)*: daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Rimkutė-Ganauskienė Aušra 2014. „Angelo ir velnio pavadinimai 1800–1882 metų katekizmuose“, *Terminologija* 21, p. 132–142.
- Ryžakova Svetlana 2012. „Šventumo samprata latvių liaudies tautosakoje ir pasaulėžiūroje“, in: *Sakralieji baltų kultūros aspektai*, sudarytoja Elvyra Usačiovaitė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, p. 206–237.
- Stundžienė Bronė 2012. „Šiuolaikinė lietuvių folkloristika ir jos metodologiniai horizontai“, in: *Homo narrans: folklorinė atmintis iš arti*, mokslinė redaktorė Bronė Stundžienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 13–39.
- Urbonienė Skaidrė 2015. *Religinė liaudies skulptūra Lietuvoje XIX a. – XX a. 1 pusėje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Usačiovaitė Elvyra 1998. „Sakralumo bruožai lietuvių valstiečių kultūroje XIX – XX a. pradžioje“, *Kultūros barai* 2, p. 63–69.
- Usačiovaitė Elvyra 2003. „Religinė velnio įvaizdžio prasmė lietuvių liaudies tradicijoje“, *Kultūrologija* 10, p. 402–435.
- Vaicekauskas Mikas 2004. „Paskutinė Valančiaus knyga“, *Senoji Lietuvos literatūra* 18, p. 266–294.
- Valk Ūlo 1999. "Angels in Estonian Folk Religion", *Studies in Folklore and Popular Religion* 2, p. 219–238.
- Valk Ūlo 2001. *The Black Gentleman: Manifestations of the Devil in Estonian Folk Religion*, (FF Communications 276), Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Valotkienė Šarūnė 2017. „Simbolinės žiedo – įkapės reikšmės Žemaitijos kapuose“, *Tautosakos darbai* 54, p. 106–124.
- Vėlius Norbertas 1983. *Senovės baltų pasaulėžiūra. Struktūros bruožai*, Vilnius: Mintis.
- Vėlius Norbertas 1987. *Chtoniskasis lietuvių mitologijos pasaulis. Folklorinio velnio analizė*, Vilnius: Vaga.
- Vorgrimler Herbert 2003. *Naujasis teologijos žodynas*, iš vokiečių kalbos vertė Gediminas Žukas, Kaunas: Katalikų interneto tarnyba.